
Дарко Тодоровић
(Филозофски факултет у Београду, Одељење за класичне науке)

ТЕОФИЛАКТ ОХРИДСКИ, ДВОРСКИ ПАНЕГИРИЧАР И ЦРКВЕНИ ПОСЛЕНИК

Уз Михаила Псела, Теофилакт Охридски је, без сумње, један од најрепрезентативнијих јавних интелектуалаца византијског XI века.¹

¹ Најранији покушаји нововековних аутора XVI и XVII века (Баронио, Белармино, Лабе, Диканж и други) да потпуније осветле Теофилактове животне прилике уродили су првом опсежнијом просопографском студијом из пера доминиканаца Бернарда Марије де Росија/Рубеиса (B. M. de Rossi/Rubeis, 1687–1775) и Бонифација Финетија (B. Finetti, 1705–1782), осамнаестовековних издавача целокупног књижевног опуса охридског архиепископа (*Theophylacti Bulgariae archiepiscopi opera omnia sive quae hactenus edita sunt, sive quae nondum lucem viderunt* I–IV, Venetiis 1754–1763; прештамп. 1864. у PG 123–126). Издању претходи Де Росијева „Dissertatio de Theophylacti Bulgariae archiepiscopi aetate, gestis, & scriptis, ac doctrina“, прва модерна студија о Теофилаковом животу и делу (*Theophylacti opera* I, Venetiis 1754, i–lxiv; прештамп. 1864. у PG 123, 9–130), коју ће Финети у своме Предговору трећем тому допунити исцрпним описом свих дотад познатих Теофилакових списа (*Theophylacti opera* III, Venetiis 1758, iii–xl; прештамп. 1864. у PG 125, 405–478). Значајан напредак, омогућен Мињовим поновљеним и допуњеним издањем Теофилакових сабраних дела, као и новим открићима до којих се дошло у међувремену, обележила је студија Василија Григорјевича Василевског (В. Г. Василевский, 1838–1899) *Византија и Печенџи (1048–1094)*. Прилож. III. *Теофилактъ Болгарскій и его сочиненія*, Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія 164 (дек. 1872) 306–316 (прештамп. у *Труды В. Г. Василевскаго* I, СПб. 1908, 134–149). Велики број специјалних студија насталих у XX веку заокружен је низом фундаменталних радова Пола Готјеа (P. Gautier, 1931–1983), посебно чланком *L'épiscopat de Théophylacte Héphaistos, archevêque de Bulgarie*, REB 21 (1963) 159–178, као и опсежним уводним расправама уз последња критичка издања Теофилакових краћих прозних састава и поезије: *Théophylacte d'Achrida, Discours, traités, poésies* (ed. P. Gautier [CFHB 16/1], Thessalonique 1980), као и целокупног корпуса писама: *Théophylacte d'Achrida, Lettres* (ed. P. Gautier [CFHB 16/2], Thessalonique 1986). Црквена делатност охридског архиепископа сагледана је у новој и свеобухватнијој перспективи у одличном историјском портрету Димитрија Оболенског (D. Obolensky, 1918–2001) у оквиру његових *Six Byzantine Portraits*, Oxford 1988, 34–82 (Д. Оболенски, *Шест византијских портрета*, прев. Н. Ђурчија-Продановић, Београд 1991, 45–89). Одлучујући значај у овом веку задржава капитална монографија Маргарет Малет (M. Mullett) *Theophylact of Ochrid: Reading the Letters of a Byzantine Archbishop* (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 2), Aldershot 1997, као и низ сродних чланака исте ауторке (нав. у наставку рада).

Учитељ и ученик представљају две по много чему контрастне појаве. Динамични и ауторитарни Псел право је оличење βίος πρακτικός-а: увек најнепосредније укључен у збивања на политичкој и културној сцени византијске престонице, он наступа као реформатор јавних институција, царски министар и учитељ, арбитар у питањима наслеђа престола, као и у најозбиљнијим политичким и стратешким одлукама. Насупрот томе, Теофилакт, један од најдаровитијих међу онима који су изишли из Пселовог „шињела“, права је слика уздржаног и обазривог византијског интелектуалца у служби двора, лојалног поданика који сопствену иницијативу увек зна да задржи на узди, допуштајући, с друге стране, да његовом професионалном и људском судбином у великој мери управљају спољашње прилике и воља надређених. Позив престоничког професора реторике био је, чини се, једини аутентични избор у Теофилактовој професионалној каријери – једини потекао из потпуно личне иницијативе. Утицајни покровитељи из редова владајуће аристократије довешће га врло брзо у само средиште дворског живота, можда и без превеликог ентузијазма с његове стране, а свакако без воље и могућности да се одупре ауторитативној и, уосталом, привлачној понуди. Они ће га увући у компликовану игру различитих и супротстављених интереса, оличених у елитним представницима двеју савладарских кућа, Комнина и Дука. У закулисној игри испуњеној трајном напеташћу и пригушеним супарништвом двеју страна, обазриви и тактични дворанин махом успева да одржи средњи курс, разумљиво „неопредељен“ међу моћним заштитницима, једнако усрдно нудећи и једнима и другима своје интелектуалне услуге – педагошке и беседничке. Међутим, као резултат одлучујуће промене у односима снага и коначног поремећаја равнотеже у корист само једне, комнинске стране, мења се и позиција дворског ретора у његовој донекле схизофреној улози двоструког панегиричара. Награђен положајем високог црквеног великодостојника са намештењем у важној, политички осетљивој пограничној дијецези – попришту дуготрајне спољнополитичке и духовно-идеолошке кризе² – Теофилакт ће своју нежељну почаст доживети пре као својеврсну казну (можда заслужену неблаговременим и недовољно одлучним сврставањем на „победничку“ страну). Контрoверзна награда ће, тако, послужити у исти мах и као делотворно средство преобраћања неодлучног поданика у оданог и посвећеног службеника новоустановљене аутократије комнинског рода, овај пут непомућене династичким контрoверзама почетне фазе. Прихватајући бреме нове одговорности не без почетног роптања и снажног унутарњег отпора, Теофилакт ће с годинама доћи до својеврсног духовног помирења са новом средином. Он ће је, најзад, и прихватити, не само као предмет најсавеснијег пастирског старања него и присне интелектуалне пажње и плодних књижевних студија. И мада ће ова нова интелектуална присност са локалном паством и њеном верском и културном традицијом докраја задржати и једну врсту надмености „вишег колонијалног чиновника“, Теофилактово књижевно дело настало

² M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081–1261*, Cambridge 1995, 158–160.

у овој последњој, зрелој фази неће бити обележено само научним, чисто антикварским интересовањем за позитивне чињенице локалне културе; оно је несумњиво било мотивисано много дубљим и далекосежним разлозима, у првом реду потребом за суштинским интегрисањем словенске духовне традиције у магистралне токове византијске теолошке мисли. Препознајући и фаворизујући све оно у чему је локална традиција остала доследна аутентичним, канонским вредностима источног православља, охридски архиепископ ће одиграти важну улогу у процесу даље византинизације словенског духовног простора, и то управо у часу када се овај простор суочавао са најозбиљнијим изазовима домаће јереси у експанзији.³ Теофилакт ће умети да јој супротстави ортодоксију аутохтоне провенијенције, њене словенске светитеље и локалне мученике за веру.⁴

³ D. Obolensky, *The Bogomils: A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge 1948 (D. Obolensky, *Bogumili. Studija o balkanskom neomaniheizmu*, prev. Ž. Filipi, Zagreb 2009), и даље заузима средишње место у обимној библиографији радова посвећених балканском богумилству. Међу осталим кључним монографијама, следеће заслужују да буду поменуте: S. Runciman, *The Medieval Manichee: A Study of the Christian Dualist Heresy*, Cambridge 1947 (S. Ransiman, *Srednjovekovni maniheizam. Studija o hrišćanskoj dualističkoj jeresi*, prev. M. Miletić, Čačak–Beograd 2008); Ђ. Иванов, *Богомилски книги и легенди*, Софија 1925; D. Angelov, *Der Bogomilismus auf dem Gebiete des byzantinischen Reiches. Ursprung, Wesen und Geschichte I–II*, Sofia 1948–1950; исти, *Богомилството в България*, Софија 1947; M. Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Prague 1974; V. Paraskvourou, *Some Aspects of the Phenomenon of Heresy in the Byzantine Empire and in the West, during the 11th and 12th Centuries*, Ann Arbor 1976; R. Kutzli, *Die Bogumilen: Geschichte, Kunst, Kultur*, Stuttgart 1977; J. M. George, *The Dualistic-Gnostic Tradition in the Byzantine Commonwealth with Special Reference to the Paulician and Bogomil Movements*, Ann Arbor 1980; K. Papasov, *Christen oder Ketzer – die Bogomilen*, Stuttgart 1983. О нешто друкчијем разумевању проблема, в. Mullett, *Theophylact*, 127 n. 225.

⁴ Теофилакт је посветио два хагиографска дела локалним светитељима из ближе и даље прошлости. Једно је *Житије Св. Климента Охридског*, прештамп. у PG 126, 1193A–1240B, на основу издања *Vita S. Clementis, episcopi Bulgarorum*, ed. F. Miklosich, Vindobonae 1847, 1–34, које је, са своје стране, засновано на анонимној *editio princeps*, објављеној у Мокопољу 1741. године; критичко издање *Житија* приредио је П. Готје, као део необјављене докторске дисертације *Deux oeuvres hagiographiques du pseudo-Théophylacte*, Paris 1968, 47–91; још једно критичко издање истог дела објавио је Илија Илијев (Илија Г. Илиев), *Theophylacti Achridensis, archiepiscopi Bulgariae, scripta ad historiam Bulgariae pertinentia. Secunda pars. Vita S. Clementis Achridensis ...* (Fontes Graeci historiae Bulgaricae 9), Sofia 1994, 11–41. Друго Теофилактово хагиографско дело, *Страдање петнаесторице мученика из Тивериопоља/Струмице под Јулијаном Отпадником*, објавили су најпре Де Роси и Финети, *Theophylacti opera* III, Venetiis 1758, 477–512, а затим и Ж.-П. Мињ у PG 126, 152A–221A; критичко издање приредио је Готје, нав. дело, 226–283; *Страдање* је поново издао Илијев, нав. дело, *Historia martyrii XV martyrum Tiberiopolitanorum*, 42–79 – овај пут преузимајући неизмењени текст из Патрологије (уп. Илиев, нав. дело 7–8); најновије критичко издање објавила је Е.-С. Киатидов, *Θεοφύλακτος Αχρίδος, Μαρτύριο των δεκαπέντε μαρτύρων της Τιβεριούπολης* (Κείμενα Βυζαντινής Λογοτεχνίας 8), Αθήνα 2015. Уп. G. Podskalsky, *Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien 865–1459*, München 2000, 285–288. Готје (с Миклошичем, Снегаровим, Маслевим и др.) сматрао је ова хагиографска дела неаутентичним (Gautier, нав. дело 24–35), иако има доста аутора (укључујући Туницког, Жижија, Милева, Оболенског, Илијева, Драгову и др.) који прихватају бар делимично Теофилактово ауторство, в. Mullett, *Theophylact*, 235–239.

Успостављајући, на тај начин, континуитет са делатношћу словенске браће и њихових ученика, Теофилакт се показује као једна од најзначајнијих карика у дуготрајном и сложенем процесу евангелизације балканских Словена.⁵

Образовање и први контакти са Дукама

Син угледне грађанске породице са Еубеје, Теофилакт Хефест (Θεοφύλακτος Ἡρασιος, око 1050–после 1107, или после 1126)⁶ обреше се већ као врло млад у Цариграду, где пролази кроз уобичајени *trivium* (граматика, реторика и дијалектика), као питомац Патријаршијске школе,⁷ у којој ће доцније и сам предавати.⁸ То је период у који пада и први интелектуални додир с Михаилом Пселом (1018–око 1078, или после 1081), кога ће се Теофилакт доцније сећати с дубоким пијететом, као доживотног „дужник Пселове музе“, како читамо у једном од познијих писама.⁹ Иако не можемо знати ништа о појединостима ове везе, која је морала бити много више од уобичајеног односа учитеља и ученика,¹⁰ Псел је, нема сумње, личност која ће имати одлучујућег утицаја на коначно обликовање интелектуалних склоности младог Теофилакта – његове трајне посвећености реторској пракси (удружене с карактеристичним одсуством интересовања за теорију беседништва),¹¹ једне искрене љубави према класичној старини, преосмишљеној у модерном, „хуманистичком“ кључу, као и несумњивог дара за теоријско аргументовање, које – насупротив учитељевим претежно филозофским предилекцијама – никад не излази из оквира теолошке спекулације. Пселовом утицају ваља приписати и Теофилактове антикварске афинитете, као и извесну пријемчивост за теме из природнонаучне – медицинске и фармацеутске области.¹²

⁵ Angold, *Church and Society*, 170–172.

⁶ Gautier, *Épiscopat*, 165–168; исти, *Théophylacte I*, 14.

⁷ Gautier, *Théophylacte I*, 22 и даље.

⁸ Школа се можда звала Κόσμος, Gautier, *Théophylacte I*, ог. 1, р. 131.15; ог. 2, р. 161.18. Слично поређење срећемо и код Псела, в. Л. П. Μπενάκης, *Μιχαὴλ Ψελλοῦ «Περὶ τῶν ἰδεῶν, ἃς ὁ Πλάτων λέγει»*, *Φιλοσοφία* 5–6 (1975–1976) 415.

⁹ В. ниже, нап. 16.

¹⁰ Mullett, *Theophylact*, 8 н. 56: „[Теофилакт] је пао под утицај Михаила Псела, иако би било пренагљено рећи да је заправо био његов ученик“ (уп. нав. дело, 371). Већина аутора не доводи у питање уобичајени однос учитеља и ученика.

¹¹ Уп. нпр. Gautier, *Théophylacte I*, ог. 2, р. 147.23–149.16 и 157.3–6. Према Готјеу (нав. дело, 156 н. 16), „Теофилакт је без сумње наследио од Псела одбојност према Хермогеновој τέχνη“ (реч је о познатом реторском приручнику *Περὶ ἰδεῶν*, у којем се његов аутор, Хермоген из Тарса (II в. н. е.), залаже за кићени и извештачени стил беседништва, уп. нав. дело, 148 н. 5). Уп. Mullett, *Theophylact*, 51 н. 211 (са упућивањем на одговарајућа места код Псела, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν μητέρα αὐτοῦ* (Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη V), *ἐπιστολὴ* К. Ν. Σάθα, ἐν Βενετίᾳ 1876, 61.13–16); уп. и М. Angold, *The Byzantine Empire, 1025–1204: A Political History*, London–New York 1997², 102.

¹² Mullett, *Theophylact*, 49, 102–111.

Као човек двора, блиско повезан са неколико генерација владарске куће Дукâ, Псел је, нема сумње, био тај који ће даровитог провинцијалца приближити дворској средини, препоручујући га пажњи сопствених царских покровитеља.¹³ Чини се да у овај период – половину седамдесетих година XI века – ваља датovati и почетке Теофилактовог познанства са царицом Маријом Аланском (око 1050–после 1103), младом и интелигентном супругом Пселовог ученика Михаила VII Дуке (1071–1078). Маријина друга удаја за генерала Нићифора Вотанијата (1078–1081), победничког узурпатора царске порфире, биће мотивисана у првом реду бригом за судбину малог престолонаследника Константина (око 1074–1095/97), царичиног јединца из првог брака.¹⁴ У годинама у којима је политички утицај остарелог Псела¹⁵ морао увелико ослабити због пада у немилост већ крајем Михаилове владавине, Марија Аланска остаје одана заштитница и добротворка младог Теофилакта, једног од најуспешнијих наследника старог мајстора.¹⁶ Његова позиција професора

¹³ Псел је био интимни пријатељ двојице царева из породице Дукâ, Константина X и његовог првенца Михаила VII, који ће бити и филозофов ученик, в. D. I. Polemis, *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography* (University of London Historical Studies 22), London 1968, 29–30, 33, 43–45. Ипак, најприснији међу Пселовим аристократским заштитницима био је цезар Јован Дука, Константинов млађи брат, утицајна сива еминенција неколико режима, а једно време и истинска „покретачка снага иза слабог владара“ – свог братаца Михаила VII (Polemis, нав. дело, 37); о Пселовим противуслугама, в. Polemis, нав. дело, 36. Уп. B. Leib, *Jean Doukas, césar et moine. Son jeu politique à Byzance de 1067 à 1081*, AnBoll 68 (1950) 163–180.

¹⁴ Маријин други брак (иако је василиса још била удата за Михаила) био је последица енергичне акције цезара Јована, који никад није престајао да се стара о очувању династичких интереса своје породице, у то време природно усредсређених на некадашњу снаху и њеног порфирородног сина, четворогодишњег Константина Дуку, в. Scylitzes Continuatus (ed. E. Th. Tsolakakis, Thessaloniki 1968), 181–182; Bryennius, III 25 (ed. P. Gautier [CFHB 9], Bruxelles 1975), p. 253–255; *Alexias*, III 2, 3 (ed. D. R. Reinsch – A. Kambylis [CFHB 40/1], Berlin–New York 2001), p. 90–91; Zonaras (ed. Th. Büttner-Wobst [CSHB], Bonn 1897), XVIII 19, p. 722; Manasses (ed. O. Lampsidis [CFHB 36/1], Athenis 1996), 6568–6571, p. 356; Ephraem (ed. O. Lampsidis [CFHB 27], Athenis 1990), 3454–3455, p. 128. Уп. B. Leib, *Nicéphore III Botaniatès (1078–1081) et Marie d’Alanie*, Actes du VIe Congrès international d’études byzantines (Paris, 27 juillet–2 aout 1948), I, Paris 1950, 129–140.

¹⁵ Према традиционалном гледишту, Псел је умро око 1078. (када се његово име последњи пут среће у изворима). Има и разлога за претпоставку да је филозоф био жив све до дубоко у деведесете године XI века. Уп. Mullett, *Theophylact*, 48 n. 196 (са референцама): „Досадашњи аргументи – од којих ниједан нема одлучујућу тежину – указују на то да смрт треба датovati или у 1078. или после 1097. године.“

¹⁶ Ретка и посредна сведочанства о присном односу учитеља и ученика довољно јасно потврђују да је реч о вези која је морала бити далеко више од професионалне. Како иначе објаснити чињеницу да се Теофилакт јавља у улози оданог заштитника Пселовог унука, несрећног сина Пселове адоптивне ћерке? Цео контекст писма у којем наилазимо на овај податак сведочи о дубокој захвалности и неугаслој успомени на некадашњег учитеља. Писмо је адресирано на високог дворског службеника Григорија Каматира (1093?); у њему Теофилакт – сада с положаја високог црквеног великодостојника – препоручује свог младог протежеа (који је и доносилац писма) за неку уносну службу, вероватно у дворској администрацији, в. Gautier, *Theophy-*

реторике и ђакона Св. Софије сведочи о брзом и постојаном успињању на друштвеној лествици.¹⁷ Стога не чуди што ће с падом Вотанијата и изменом политичких прилика управо Теофилакт бити тај коме ће пасти у део повлашћена улога дворског учитеља Константина Дуке, који је најзад и званично крунисан за савладара првог цара комнинске династије (1081).

Први контакти са Комнинима

Тешко је установити било какав контакт између Теофилакта и главних представника комнинске аристократије у периоду који је претходио владавини првог Комнина, Алексија I (1081–1118). Као да све дотад није било ни прилике ни нарочитог повода да се каријера младог ретора укрсти са јавном делатношћу неке од важнијих фигура комнинског геноса. Можда би се узајамно „мимоилажење“ могло у извесној мери објаснити и Теофилактовом блискошћу са интелектуалним кругом окупљеним око Михаила Псела. Учитељев негативни став и контроверзно држање у односу на прву владарску генерацију Комнина и њихове политичке фаворите¹⁸ могао је врло лако бацити извесну сенку сумње и неповерења и на Пселове ученике и сараднике из ближег духовног окружења.¹⁹ Сва је прилика да је и познати комнински сукоб са Јованом Италом, Пселовим наследником на месту управника филозофске школе (*ἑπάτος τῶν φιλοσόφων*) – званична црквена анатема бачена 1082. на Италова филозофска учења, чији се пселовски карактер тешко може довести у питање – мотивисан не толико свеопштом антифилозофском и антиинтелектуалистичком климом која је завладала с доласком новог режима, колико прагматичном потребом за одлучним идеолошким дистанирањем од последњих остатака Пселовог наслеђа у савременој политичкој и теоријској мисли.²⁰ Ова одлучна и

lacte II, no. 27 (уп. и стр. 74–75). Писмо почиње изразима топле захвалности „трипут благословеном *ипертиму* Пселу, човеку ненадмашне речитости ... јер знам колико много дугујем музи овог човека“ (*τῷ τρισμακαρίτῃ ὑπερτίμῳ τῷ Ψελλῷ, καὶ ἀπαραμίλλῳ τὴν γλῶτταν ... πολλὰ γὰρ οἶδα τῆς μούσης τοῦ ἀνδρὸς ἀπονάμενος*). Уп. и Gautier, нав. дело, no. 132 – писмо утехе упућено анонимном и иначе непознатом брату Михаила Псела поводом смрти овог потоњег (1078. године, према Готјеу).

¹⁷ Gautier, *Théophylacte* I, 23, 30.

¹⁸ У првом реду Романа IV Диогена (1068–1071), који је уживао подршку Комнина, у отвореној опозицији према дугорочној династичкој политици клана Дукâ, в. Вгуенн. I 22, р. 129.25–26; уп. F. Chalandon, *Les Comnène. Études sur l'empire byzantin aux XIe et XIIe siècles*, I: *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081–1118)*, Paris 1900, 26–27.

¹⁹ Иако је сам Псел пао у немилост поткрај Михаилове владавине, потиснут новим миљеником ђудљивог василевса, озлоглашеним евнухом Нићифорицом, в. At-taleiates (ed. E. Th. Tsolakis [CFHB 50], Athenis 2011), 141; Scyl. Cont. 156. Уп. Polemis, *Doukai*, 37, 43–44. Обично се сматра да је Пселова смрт уследила убрзо после повлачења с политичке сцене (ипак в. нап. 15).

²⁰ Према Малетовој, „ситни политички разлози ... сенка Дукâ и Нормана у Италовој афери“ били су реалнији повод за судски процес „него било каква велика комнинска завера против академске јавности и слободе говора“ (*Theophylact*, 72 п. 302; о могућности да се на Италов процес гледа као на „ударац намењен Дукама“, уп. нав.

експлицитна демонстрација новог, махом политички мотивисаног анти-пселовског курса, подразумевала је, у првом реду, прокламативно одрицање од тада помодне идеологије „новог хуманизма“, углавном изједначеног са обновљеним платонизмом, који је, за ову прилику, био мање-више поистовећен са паганском јереси, ако не и са отвореним атеизмом.²¹ Природна реакција супротне стране била је програмска обнова мистичне религиозности у традицији Св. Симеона Новог Богослова (949–1022), која ће попријамити готово карактер званичне идеологије комнинског двора у деценијама које су уследиле.²²

Спорна репутација човека из табора Дукџа и Пселовог, ако не и Италовог ученика,²³ могла се показати као озбиљна препрека за Теофилактово напредовање у условима нове, комнинске династије. С друге стране, опет, политичка позиција неких од водећих Комнина зависила је у великој мери управо од консензуса и сарадње са царским ривалима из

дело, 52 п. 217). Као поверљива особа Михаила VII, Итал, родом из Калабрије, био је посвећен у цареве фантастичне планове за поновно освајање старих јужноиталских посела, као и „целе Италије“, и послат у шпијунску мисију у Драч. Убрзо пада под сумњу да је ковао заверу у корист својих земљака и бежи у Рим, да би се вратио у Цариград тек пошто василевс буде прихватио његове изразе покајања и оданости (*Alexias*, V 8, 4–5, p. 163).

²¹ О Пселовим погледима на платоновску „теорију о политичкој цивилизацији“, в. P. Gounaridis, *Le procès de Jean dit Italos révisé*, *Historien* 6 (2006) 39–40 (са упућивањем на Псела, *Chronographia*, VIa 7–8, посебно VIa 7.14–15 (ed. É. Renauld, II, Paris 1928), p. 75: „наш живот у телу, будући да је у већој мери политички, боље је саображен овдашњим [овоземаљским] приликама“, *ὁ δὲ γε μετὰ σώματος βίος, ἄτε πολιτικώτερος, ἀρμόδιώτερος τοῖς παροῦσι καιροῖς*, уп. A. Kaldellis, *The Argument of Psellos' Chronographia* (Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters 68), Leiden–Boston–Köln 1999, 158 и даље). Према Анголду, „чини се да [Псел] није био далеко од идеје да Бог нема никаквог утицаја на људске прилике, и да је, напротив, величао надмоћ људског разума у односу на откровење“ (*Empire*, 108).

²² *Alexias*, III 8, 2 (70–73), p. 105 (поређење комнинског двора са манастиром); такође, V 9, 3, p. 165–166; XII 3, 2, p. 364–365 (о мистичким предилекцијама царице Ирине). Уп. Angold, *Empire*, 109.

²³ Нема ничег необичног у реторичаревом мудрој ћутању о славном колеги, чији је случај потресао престоницу управо у време док је Теофилактова каријера тихо и неометано напредовала у правцу коначног ангажмана на комнинском двору. Отуда ћемо у свим Теофилактовим ранијим и потоњим списима узалуд трагати за било каквим поменом ове личности, која се својевремено налазила у средишту пажње цариградске интелектуалне јавности. То није нимало чудно ако се има у виду царев декрет прочитан на суђењу који је забрањивао сваки интелектуални контакт са Италом под претњом трајног изгнанства из престонице, в. Θ. И. Успенский, *Дѣлопроизводство по обвиненію Иоанна Итала въ ереси*, Извѣстія Русскаго Археологическаго Института въ Константинополѣ 2 (1897) 58; R. Browning, *Enlightenment and Repression in the Eleventh and Twelfth Centuries*, *Past and Present* 69 (1975) 17; J. Gouillard, *Le procès officiel de Jean l'Italien. Les actes et leurs sous-entendus*, *TM* 9 (1985) 159. „Јован филозоф“, адресат једног од Теофилактових писама (Gautier, *Théophylacte II*, no. 100), свакако не би могао бити Јован Итал (уп. нав. дело, 68; такође, В. Г. Васильевскій, *Критическія и библиографическія замѣтки*. Образование втораго Болгарскаго царства *Θεодора Успенскаго*, Одесса 1879, *Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія* 204 (іюль 1879) 152–153).

противничког блока. У случају Теофилакта, одлучујући значај имало је, нема сумње, покровитељство Марије Аланске.²⁴ Она је била најприроднија спона између ученог штићеника и најзначајнијих представника комнинског племства, браће Исака (око 1050–1102/04) и Алексија,²⁵ победничких генерала у служби неколицине царева, укључујући и Вотанијата. Њихови односи са василисом бивају све интензивнији поткрај седамдесетих година XI века. Неке непредвиђене околности у последњих пар година владавине Нићифора III умногоме ће допринети узајамном зближавању двеју породица. Нестабилна равнотежа супротстављених интереса почивала је на делимичном компромису, из којег су обе стране настојале да извуку што већу добит за себе и своје најважније експоненте. Династички интерес Дукâ био је у то време умногоме усредсређен на судбину младог Константина, Маријиног порфирородног сина из брака с Михаилом VII.²⁶ Константинове царске прерогативе биле су озбиљно угрожене Вотанијатовим одбијањем да призна дечаково наследно право у корист једног од сопствених рођака.²⁷ Такав заокрет само је још више учврстио царичин савез са амбициозном и предузимљивом комнинском браћом – старијим Исаком, већ ожењеним за једну од Маријиних блиских рођака из грузијског владарског дома,²⁸ и млађим Алексијем, који је однедавно ступио у дипломатски брак са малолетном Ирином (око 1066–1123/33), прабратаницом цара Константина X Дуке (1059–1067).²⁹ Тајни споразум запечаћен је Маријиним формалним усыновљењем тек нешто млађег Алексија,³⁰ који се заузврат обавезао да ће, по преузимању власти, сачувати

²⁴ Теофилактови први контакти са царским домом могли би се датовати већ у године владавине Михаила VII, будући да је Псел имао обичај да своје талентоване ученике представља царским патронима (што је био случај и са Јованом Италом, који је уживао свесрдну подршку владарског пара, в. Browning, *Enlightenment*, 13; L. Clucas, *The Trial of John Italos and the Crisis of Intellectual Values in Byzantium in the Eleventh Century* (Miscellanea Byzantina Monacensia 26), München 1981, 91; M. Mullett, *The "Disgrace" of the Ex-Basilissa Maria*, BSl 45 (1984) 202–203 и п. 8: Итал као „Маријина марионета“). Уп. J. M. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford 1986, 140. Теофилактово познанство са Маријом Аланском могло је бити остварено и посредством цезара Јована Дуке, Пселовог интимуса и царичиног рођака, који ће се заложити и око њеног другог брака са Вотанијатом, в. више, нап. 14.

²⁵ Mullett, *Disgrace*, 210.

²⁶ Polemis, *Doukai*, 60–63.

²⁷ *Alexias*, II 2, 1, p. 57.

²⁸ Вруенн. II 1, p. 143.10–13; *Alexias*, II 1, 4, p. 56. То је чињеница која је комнинској браћи омогућила да њихове честе посете царском гинекеју прођу неопажено.

²⁹ Венчање је обављено 1078. године, на одлучно инсистирање невестиног деде, цезара Јована Дуке, в. Вруенн. Praef. 9, p. 67.12–18; III 6, p. 219–223; III 13, p. 235.27–30. Уп. Chalandon, *Alexis Comnène*, 33; D. Polemis, *The Marriage of Alexios Komnenos*, BZ 58 (1965) 68–69; исти, *Doukai*, 70; К. Βαρζός, Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν (Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 20α), I, Θεσσαλονίκη 1984, 88.

³⁰ *Alexias*, II 1, 5, p. 56. Уп. Gautier, *Théophylacte I*, 61: „[Н]а Исаков наговор, персонал гинекеја је убедио Марију да доптира Алексија ... без сумње 1080. године.“ Вријеније (IV 2, p. 259.16–18) помера усвојење у почетак Вотанијатове владавине, повезујући га са Алексијевим наименовањем за доместика Запада (1078).

наследно право своме адоптивном брату из рода Дука,³¹ обезбеђујући тиме у исти мах и неопходни легитимитет планираном преврату и царичину пређутну подршку у ковању завере против заједничког непријатеља.³²

Иако најактивнији и најизложенији, комнинска браћа и царица Марија нису били и једини актери ове компликоване игре. Тешко је предвидети како над сваким од њених кључних потеза мотри будно око *дестине* Ане Даласине (око 1025–1100/02), „мајке Комнинâ“, истинског творца глобалне стратегије комнинског геноса.³³ Према умесној напомени Барбаре Хил, „једна од тајни његовог [Алексијевог] успеха могла би бити и чињеница да је имао две мајке: своју биолошку мајку Ану и адоптивну мајку Марију Аланску.“³⁴ Иако ова чињеница, нема сумње, важи за обе мајчинске савезнице будућег василевса, Ана Даласина је била та која ће, својим неуморним интригирањем и вештим трансформацијама, више но ико други допринети синовљевом уздицању на царски престо 1081. године.³⁵ С друге стране, међутим, као огорчени противник ривалске странке,³⁶ она ће се у исти мах заузети да тек устоличеног Алексија на сваки начин одврати од његове младе супружнице из рода Дука, не презајући да у том циљу подржи чак и синовљеву усталом прилично вероватну ванбрачну везу с бившом царицом Маријом Аланском.³⁷ Једнострано покушај је ипак благовремено осујећен брзом противакцијом цезара Јована Дуке (?–око 1088), достојног такмаца мајке Комнинâ, коме ће поћи за руком да надигра супарницу и напослетку изнуди убрзано крунисање своје унукe Ирине, осигуравши тиме једном за свагда њена династичка права и неспорну позицију прве даме комнинског двора.³⁸

³¹ *Alexias*, II 2, 3, p. 58–59; III 4, 6, p. 97.

³² Упркос алармантним упозорењима Вотанијатових доушника, Марија је успела да ублажи цареве сумње, и да одбеглој браћи обезбеди довољно времена да окупе побуњеничку војску у Тракији (*Alexias*, II 4, p. 61–65).

³³ Уп. нпр. *Alexias*, II 1, 6 (63–64), p. 57; II 2, 2 (91–92), p. 58; II 4, 5 (51), p. 63.

³⁴ В. Hill, *Imperial Women in Byzantium 1025–1204: Power, Patronage and Ideology*, Harlow–New York 1999, 142; уп. иста, *Alexios I Komnenos and the imperial women*, у М. Mullett – D. Smythe (eds.), *Alexios I Komnenos* (Belfast Byzantine Texts and Translations 4/1), Belfast 1996, 39; иста, *Actions Speak Louder Than Words: Anna Komnene's Attempted Usurpation*, у Th. Gouma-Peterson (ed.), *Anna Komnene and Her Times*, New York–London 2000, 51; L. Garland, *Byzantine Empresses: Women and Power in Byzantium, AD 527–1204*, London–New York 1999, 183.

³⁵ *Alexias*, II 5, p. 65–69. Уп. Hill, *Anna Komnene*, 51.

³⁶ Bryenn. III 6, p. 221.23–24.

³⁷ *Alexias*, III 1, 2, p. 87–88. О покушајима Ане Даласине да Марију искористи као оруђе за подривање веза с Дукама, S. Runciman, *The End of Anna Dalassena*, *AIPHOS* 9 [= *Mélanges Henri Grégoire*] (1949) 517–524; Gautier, *Théophylacte I*, 63–64.

³⁸ *Alexias*, III 2, 7, p. 92–93; Zon. XVIII 21, p. 733.4–6. О Јовановим заслугама за Иринин брак, Bryenn. III 6, p. 221. Цезар ће одлучно подржати комнинску браћу у време њихових припрема за коначни обрачун са Вотанијатом, а његова реч биће пресудна код промовисања млађег Комнина – сопственог зета Алексија – за цара (*Alexias*, II 7, 1–4, p. 72–74). Уп. кратки портрет Јована Дуке у Polemis, *Doukai*, 40; и повољнију оцену цезареве личности у Angold, *Empire*, 127.

Тиме је владавина нове династије отпочела у знаку тешко извојеваног компромиса двеју најмоћнијих породица онога доба. Многи супротстављени интереси усаглашени су преузимањем највиталнијих елемената обеју породичних традиција и њиховим функционалним повезивањем и инкорпорирањем у политички организам нове власти. Отуда ни тврдоглави, упорни отпор мајке Комнинâ, заснован на уским интересима комнинског клана, ни повремене завере ове или оне породичне фракције у оквиру савеза, неће моћи да уздрмају и суштински поремете овај здрави, релативно стабилни тренд партнерске сарадње и уравнотеженог учешћа у власти, који је обема странама пружао бар делимично задовољење политичких амбиција.³⁹

Човек компромиса

Ново време захтевало је одговарајућу интелектуалну елиту, нови тип јавног интелектуалца који би, на извештан начин, оличавао најпожељније врлине новог поретка – у првом реду, његову наглашену одбојност према свакој врсти екстремизма и партијашења, који су се показали толико погубним у претходном периоду. Они су оправдано сматрани за највећу опасност по тешко успостављену, још увек рањиву и нестабилну политичку равнотежу, засновану на спрези снажних центрифугалних сила. Случај Јована Итала јасно је показао с каквом врстом јавног интелектуалца нови режим *није желео* да сарађује. Чини се да највећи грех Пселовог наследника није била ни „сенка Дукâ“ која је пратила његово име, ни његов контроверзни, одвећ платоновски обојени интелектуализам – колико *недопустива полемичност и једностраност* његове јавне речи (класично описана код Ане Комнине).⁴⁰ Спектакуларни карактер Италовог процеса, у коме су узели учешћа највиши представници цркве и државе, требало је, стога, да послужи као јасна демонстрација чврсте решености нових власти да коначно раскину са овом *старијом* врстом јавног интелектуалца – превише радикалног, пристрасног и „савонаролски“ запаљивог. Парадоксално, Итал, један од најавангарднијих духова Византије, није био по вољи нових власти управо као човек прошлог времена.⁴¹

Теофилакт је, насупротив томе, могао послужити као живи доказ да је могуће бити Пселов ученик и у исти мах сачувати довољно помирљивости, непристрасности и спремности за сарадњу – довољно слуха за актуални императив државног јединства. Рах Alexiana означила је крај грађанског рата и обновила насушно потребну слогу пред спољашњим непријатељем, који се ужурбано груписао на све суженијим границама царства. Колатерална жртва „националног помирења“ – оличеног у коначном повезивању двеју владарских породица – била је, доиста, понека усијана

³⁹ Chalandon, *Alexis Comnène*, 33.

⁴⁰ *Alexias*, V 8–9, p. 161–167.

⁴¹ Angold, *Empire*, 140: „Италова учења била су само једна од манифестација корумпираног режима.“

филозофска глава, довољно острашћена и кратковида да не препозна нови, помирљиви дух времена. Ново време захтевало је друкчији тип јавног делатника, једну друкчију врсту дворског интелектуалца.⁴²

Као типични представник новог доба, Теофилакт је право чедо компромиса. Интелектуални усвојеник царице из владарског дома Дукџа и део њеног „дворског пртљага“, Теофилакт ће се подједнако лако прилагодити новој средини комнинског двора. У сваком случају, његова јавна делатност у првој комнинској декади, која претходи црквеном делу каријере (до око 1090/91), одвијаће се у два карактеристична срединама, академској и дворској. Сва је прилика да Теофилакт никад није напустио место професора беседништва у реторској школи. Професура би, штавише, чинила главно занимање кроз цео цивилни период његове јавне делатности.⁴³ Ангажман на двору, опет, природно је проистакао из блиске везе са бившом царицом, која је у неком тренутку одлучила да васпитање младог принца повери свом ученом протежеу. Тако се Теофилакт, налик на свога учитеља Псела на врхунцу каријере, нашао у повлашћеној улози царског татора, која ће му омогућити да поред старих веза са владарском кућом Дукџа заснује и учврсти и један број нових – са елитним представницима комнинског племства. Многе појединости, међутим, измичу сазнању. Кад је реч о Марији Аланској, нове околности донеле су делимично задовољење њених амбиција, бар уколико су се ове тичале судбине њеног сина: Константиново наследно право је успостављено, не само принчевим уздизањем у номиналног савладара већ и његовом веридбом за Алексијеву прворођену кћер Ану (1083–1148/55) само пар година касније (1083).⁴⁴ Тако је нови властодржац у целини одржао обећање

⁴² Mullett, *Theophylact*, 99: „Филозоф, по Теофилакту, има главу у ваздуху, а ноге на земљи – мудра предострожност, рекло би се, након суђења Итали. Платоновски речник није тако чест као што би се могло очекивати од некога ко је у присној вези са Пселом.“

⁴³ Иако под патронатом Патријаршије, Теофилактова реторска школа сасвим извесно није имала богословски карактер. У њој су се образовали махом цивилни службеници, од којих ће неки – будући угледни адресати Теофилакових писама – играти важну улогу у јавном животу комнинске Византије. Сећајући се својих професорских година, потоњи архиепископ увек говори о себи као професору реторике, одакле можемо закључити да су остали предмети – филозофија, ако не и остатак *μαθηματα* – стајали изван сфере његовог академског и педагошког интересовања. Док би друге колеге биле задужене за остатак литерарног курикулума (филозофију и грамматику), Теофилактове надлежности биле би заправо ограничене на наставу реторике, односно „лепе књижевности“, без сумње античке, чије је широко, иако можда не и подједнако дубоко познавање добро посведочено у пишчевим расправама и писмима. Чини се да се титула *μαίστωρ τῶν ῥητόρων* („магистар реторџа“) односи на место управника катедре за књижевност у реторској школи, в. Gautier, *Theophylacte I*, 24. О нешто друкчијем разумевању овог звања, в. Mullett, *Disgrace*, 209 n. 48 (с позивањем на Успенског, *Дџлопроизводство*, 41.1); иста, *The Imperial Vocabulary of Alexios I Komnenos*, у Mullett – Smythe (eds.), *Alexios I Komnenos* (као у нап. 34), 364; такође, иста, *Theophylact*, 233 и n. 50.

⁴⁴ *Alexias*, VI 8, 3, p. 184–185; Zon. XVIII 22, p. 738.12–15. Уп. G. Buckler, *Anna Comnena: A study*, Oxford 1929, 40–41. Константин је најпре био верен за Олимпијаду-Јелену, кћер Роберта Гвискарда. Веридба је раскинута одмах по Вотанијатовом доласку

које је дао у време заједничких припрема дворског преврата, када је, ради осигурања своје позиције, постао Маријин адоптивни син. Ипак, оне интимније амбиције екс-василисе, које је, чини се, потхрањивала извесна нада у трећи царски брак и потискивање младе Ирине Дукене,⁴⁵ морале су да уступе пред вишим интересима међупородичног консензуса, који је налагао Ирине крунисање и неодложно уздизање у ранг *августе*.⁴⁶ Марија Аланска је присиљена да се повуче у издвојену палату у кругу манастира Св. Ђорђа Манганског,⁴⁷ где ће своје дворско рухо заменити монашком свизом,⁴⁸ у сваком случају не прекидајући контакт са двором и самим василевсом, који неће оклевати да некадашњој заштитници повери васпитање своје порфирородне кћери, Константинове веренице Ане.⁴⁹

на власт, што ће норманском вођи послужити као изговор за потоњи поход на Византију, в. Scyl. Cont. 167.5–6, 170.14–15; *Alexias*, I 10, 2, p. 35; I 12, 2, p. 39–40; Zon. XVIII 17, p. 714. Уп. Chalandon, *Alexis Comnène*, 63.

⁴⁵ Gautier, *Théophylacte I*, 63–64: „Нема сумње да је нови василевс, који је још био млад, гајио нежна осећања према бившој василиси и да је намеравао да одбаци своју још недораслу и ружну супругу да би се оженио Маријом Аланском.“ Према Полемису, Иринеин положај је испрва био угрожен „крајње подозривом везом њеног мужа и бивше василисе Марије“ (*Doukai*, 70). Уп. Hill, *Alexios Komnenos*, 44; иста, *Anna Komnene*, 55 („без сумње изневерена супруга“).

⁴⁶ Ослањајући се на подршку паријарха Козме, цезар Јован, истински *spigitus movens* целог подухвата, успео је да сломи отпор Ане Даласине, која није нимало благонаклоно гледала на удизање своје снахе из рода Дукâ. Под притиском цезара, старог кројача своје судбине, Марија Аланска је била приморана да се одрекне наде у трећи царски брак, в. Gautier, *Théophylacte I*, 64; *Alexias*, III 2, 3, p. 90–91; Zon. XVIII 21, p. 733. Уп. В. Hill, *Imperial Women and the Ideology of Womanhood in the Eleventh and Twelfth Centuries*, у L. James (ed.), *Women, Men and Eunuchs: Gender in Byzantium*, London–New York 1997, 88–89; Garland, *Empresses*, 184–185.

⁴⁷ Пошто је претходно издејствовала писмену потврду која је јамчила не само њену и безбедност њеног сина већ и савладарство за малог Константина, в. *Alexias*, III 2, 3, p. 90; III 4, 6–7, p. 97; Zon. XVIII 21, p. 733.14–16. Уп. Gautier, *Théophylacte I*, 56, 64–65; Mullett, *Disgrace*, 204. Вотанијат је Марији као харистикару доделио манастире у Мангани и Евдомону, Zon. XVIII 21, p. 733.11–13. Према Малетовој, „Марија би располагала једним прилично сведеним алтернативним двором“ у Манганској палати (нав. дело, 205; уп. иста, *Aristocracy and Patronage in the literary circles of Comnenian Constantinople*, у M. Angold (ed.), *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries*, Oxford 1984, 177–178; такође, иста, *Imperial Vocabulary*, 364). Полазећи од тезе о Маријином паду у немилост као поступном (вишегодишњем) процесу, Малетова сматра да царичино повлачење у Мангану није било праћено потпуним замонашењем (*Disgrace*, 205, 207, 211).

⁴⁸ Zon. XVIII 21, p. 733.16–19: „После неког времена, његова [Константинова] мајка је променила рухо, оденувши се у црнину, попут монаха, што својеволно, што под присилом“ [дословно: „натерана од тиранина“] (*μετὰ δὲ τινα χρόνον καὶ ἢ μῆτηρ αὐτοῦ μετημφιάσθη, μέλαν ἐνδύσα χρῶμα κατὰ τοὺς μοναχοὺς, τὸ μὲν ἔκοῦσα, τὸ δὲ τι τυραννομένη*); уп. Scyl. Cont. 182.12–13. Према Зонари (XVIII 21, p. 733.19–21), Константин је пао у немилост у исто време када је његова мајка обукла монашку ризу; међутим, нема сумње да историчар из XII века спаја уједно два одвојена догађаја, које дели дужи временски период – Константиново потискивање са политичке сцене може се датовати тек иза 1087. године.

⁴⁹ *Alexias*, III 1, 4 (46–48), p. 88. Ана је, према сопственом сведочењу, поверена Маријиној бризи пре него што је напунила осам година (уп. ипак, Mullett, *Disgrace*, 206

Царски тотор и двоструки панегиричар

Безмало све што знамо о Теофилактовој јавној делатности осамдесетих година XI века заснива се на подацима које црпемо из двеју репрезентативних беседа изговорених пред елитном дворском публиком. Састављене у различито време и различитим поводима, оне на карактеристичан начин одсликавају спољашње прилике ауторовог живота у просперитетним годинама испуњеним друштвеним признањем и постојаним напредовањем под окриљем двора. Обе беседе припадају популарном поджанру царског енкомија (βασιλικὸς λόγος). Обрађајући се публици састављеној од представника оба владарска дома – једном су то Дуке, други пут Комнини – Теофилактове беседе одражавају двоструки клијентски положај свога аутора, као и опште прилике на савременом комнинском двору, на којем су обе породице задуго уживале подједнаки углед и стварни утицај.

Прва беседа је похвала младог Константина Дуке,⁵⁰ одржана највероватније средином осамдесетих у Манганској палати, пред члановима најуже породице Дука и, чини се, без присуства представника комнинског племства. Дobar део беседе посвећен је величању личних врлина и јавних заслуга царске родитељке Марије Аланске. Дуго сврставан под жанровску ознаку „кнежевско огледало“,⁵¹ овај донекле атипични βασιλικὸς λόγος, чија панегиричка половина чини приближну противтежу паренетској, представља нам аутора у двострукој улози речитог енкомијаста и уздржаног ментора и саветодавца свога царског питомца.

Друга беседа, упућена Алексију Комнину, изговорена неколико година касније, највероватније 6. јануара 1088, на празник Богојављења,⁵²

n. 30). Принцеза се, чини се, преселила у царичину манганску палату, где је провела неких пет-шест година, в. L. Garland – S. Rapp, *Mary “of Alania”: Woman and Empress Between Two Worlds*, у L. Garland (ed.), *Byzantine Women: Varieties of Experience, AD 800–1200* (Publications for the Centre for Hellenic Studies, King’s College London 8), Aldershot 2006, 110–111; L. Neville, *Introduction*, у иста (ed.), *Anna Komnene: The Life and Work of a Medieval Historian*, Oxford 2016, 2–3, 181 n. 6.

⁵⁰ Gautier, *Théophylacte I*, ор. 4, р. 177–211 (преглед ранијих издања, р. 48–49). Уп. класични извештај у В. Leib, *La Παιδεία βασιλική de Théophylacte, archevêque de Bulgarie, et sa contribution à l’histoire de la fin du XIe siècle*, REB 11 (1953) 197–204.

⁵¹ О произвољним интервенцијама Пјера Пусина (P. Poussines, Petrus Possinus, 1609–1686), првог модерног издавача беседе и њеног преводиоца на латински, који је, поред осталог, измислио и њен квазиоригинални наслов Παιδεία βασιλική, одн. латински *Institutio regia* (Париз 1651), в. Gautier, *Théophylacte I*, 48–49. Према Готјеу, „беседа је отада сматрана за расправу о образовању намењену једном принцу, док је овде реч о простом *logos basilikos*-у којим се Теофилакт обраћа своме ученику“ (нав. дело, 48). Г. Принцинг је (у свом приказу Готјеовог издања, BSI 45 (1984) 66) склонији нешто умеренијем суду („... царска беседа с тенденцијом ка кнежевском огледалу ... још један пример интерференције жанрова“). Уп. такође, Mullett, *Imperial Vocabulary*, 380 („панегирик који укључује *parainesis*“).

⁵² Gautier, *Théophylacte I*, ор. 5, р. 213–243. Беседа Алексију Комнину била је претходно објављена засебно у P. Gautier, *Le discours de Théophylacte de Bulgarie à l’autocrator Alexis Ier Comnène (6 janvier 1088)*, REB 20 (1961) 93–130 (аргументи у прилог предложеног датума одржавања беседе наведени су у коментару, р. 93–108). Уп. R.

на симптоматичан начин одражава неке од крупних промена које су се одиграле у међувремену, најављујући драматичан заокрет у унутарпородичним односима на комнинском двору. Тринаестог септембра 1087. године Алексије је добио сина, Јована Комнина (1118–1143). Овај догађај ће из основа изменити положај дотадашњег претендента на круну.⁵³ Константину ће ускоро бити одузете све наследне прерогативе, и пренете на Алексијевог биолошког наследника. Обраћајући се друкчијој публици, под кровом друге палате, Теофилакт отпочиње своју беседу величањем недавних војничких и дипломатских успеха победничког миротворца, да би га затим, у једној готово пренагљеној реторској апострофи, позвао да малог Јована што пре уздигне за савладара, не оклевајући с његовим крунисањем.⁵⁴ Завршни део беседе посвећен је похвали Ане Даласине, Алексијевој мајке и стварне саучеснице у највишој власти⁵⁵ – што се тешко може разумети друкчије него као спретни реторски обрт, замишљен тако да нагласи природни континуитет трију генерација владарског дома, санкционишући његове старе династичке претензије. Ретор је уистину дао недвосмисленог израза оним најинтимнијим и „неизреченим“ интенцијама комнинске династичке политике у осетљивом моменту који је означио прекретницу у односима моћи и одсудну превласт једне стране – прокламујући искључиво династичко право комнинског геноса, у складу са давнашњом замисли мајке Комнинџа.⁵⁶

Кад је реч о спољашњим околностима Теофилактовог живота и професионалне каријере, о могућим новинама које су донеле измењене прилике на двору, о свему томе можемо само нагађати на основу посредних назнака, највећим делом управо полазећи од двају царских панегирика и њиховог општег карактера. Они, најпре, сведоче о томе да је Теофилактв положај признатог и траженог дворског оратора био увелико осигуран и неупитан бар од средине осамдесетих, а вероватно и раније. С друге стране пак, личност којој су Дуке биле повериле важан педагошки задатак

Anastasi, *Sul logos basilikos di Teofilatto per Alessio Comneno*, Orpheus 3 (1982) 358–362.

⁵³ Alexias, VI 8, 4–5, p. 185–186; Zon. XVIII 22, p. 739.3–6. У сваком случају, Константин је остао Анин вереник све до своје смрти (око 1095/96); уп. Zon. XVIII 22, p. 738.15.

⁵⁴ Gautier, *Théophylacte I*, ог. 5, p. 235.10–11: „Зашто не признаш свога царског сина за цара, већ одгађаш жуђено проглашење?“ (Τί μὴ τὸν βασιλεῖα υἷὸν καὶ βασιλεῖα γυναικίς, ἀλλ’ ἀναδύῃ τὴν ποθομένην ἀνάρρησιν;). В. ниже, нап. 60.

⁵⁵ Теофилакт пореди Алексија и његову мајку са „двама великим виделима на небеском своду царства“ (Gautier, *Théophylacte I*, ог. 5, p. 241.3–4), развијајући прилично усиљену слику „другог и новог Стварања“ (са дословном алузијом на Пост 1:16–17). Уп. Hill, *Alexios Komnenos*, 50–51; иста, *Imperial Women*, 90.

⁵⁶ Царица Ирина, мајка будућег престолонаследника, поменута је само једанпут у целој беседи, и то узгредно, са јединим нагласком на њеној супружничкој и родитељској улози: „... прекрасн[а] међу женама, супруг[а] достојн[а] царства – стога и њихови [Алексијеви и Иринини] изданци пристају коренима њиховог брака“ (τὴν καλὴν ἐν γυναιξί, τὴν βασιλείας ἀξίαν σύζυγον· ὅθεν αὐτοῖς προσήκοντα τῇ τοῦ γάμου ῥίζῃ καὶ τὰ βλαστήματα, Gautier, *Théophylacte I*, ог. 5, p. 235.5–7). Ваља приметити да се формула „најлепша од свих жена“ (καλλίστη πασῶν γυναικῶν) јавља и код Вријенија, III 6, p. 221.20 – можда као нека врста незваничне „тителе“?

средином осамдесетих (у време док је њихов најмлађи представник још важио за озбиљног претендента на круну), Теофилакт ће умети да се прилагоди новим династичким трендовима на комнинском двору, окрећући се „победничкој“ страни – а ова ће, опет, знати како да на најбољи начин искористи његове таленте у годинама које ће уследити.

Иако Марија Аланска и њен син нису ниједном речју поменути у панегирику Алексију (њихово присуство у публици не би требало унапред искључити), Теофилакт однос са бившом василисом остао је суштински неизмењен и, као и раније, обележен дубоком присношћу и разумевањем. Чини се да је Марија, којој су преокрети судбине били добро познати из сопственог искуства, имала довољно разумевања за осетљиву позицију свога некадашњег штићеника и нове обавезе са којима се овај морао суочити у условима нове прерасподеле моћи. Њихови потоњи контакти, који падају у период Теофилактове црквене делатности, јасно сведоче о трајној и непомућеној узајамној наклоности. То својим срдачним тоном потврђује бар једно писмо упућено бившој василиси.⁵⁷ Теофилактови Коментари Јеванђеља и Малих пророка написани су на подстицај Марије Аланске, иако је тешко утврдити тачан датум њиховог настанка, јер подједнако долазе у обзир период пре и после одласка у Охрид.⁵⁸

Архиепископ

Тешко је донети коначан суд о разлозима који су могли навести Алексија Комнина да управу над важном и осетљивом црквеном облашћу повери угледним професору реторике, личности која, премда изврстан теолог, није била црквено лице, нити се икада раније нашла у прилици да

⁵⁷ Gautier, *Théophylacte II*, no. 4. Овде дознајемо за Маријин боравак на Принчевским острвима, где је бивша василиса (судећи према једној реченици из *Беседе Константину Дуки*, Gautier, *Théophylacte I*, ог. 4, р. 191.4 и даље) располагала имањем – Теофилакт је покушао да је посети посету на повратку у Цариград из Никомедије (куда је путовао непознатим поводом и у непознато време), али лађа није могла да пристане због буре. У другом писму (Gautier, *Théophylacte II*, no. 107) Теофилакт изражава топлу захвалност *дестини* – највероватније Марији Аланској (иако би Ирина Дукена и Ана Даласина такође могле доћи у обзир, в. Mullett, *Disgrace*, 202 п. 7, 207; такође, иста, *Theophylact*, 188; Gautier, *Théophylacte I*, 66) – зато што га је посетила током једне тешке болести (у Охриду?). Малетова сматра да не би требало изгубити из вида ни одређени прагматични аспект ових веза („Ипак, негујући везе с Маријом, он није био ништа мање промишљен [politic]“, *Disgrace*, 210).

⁵⁸ Коментарима на Јеванђеља по Марку и Луки из рукописа *Vindobonensis theol. gr.* 90 (ff. 1r–502r, друга половина XIII в.) претходи заглавље у облику јампског катрена (аутор не мора нужно бити Теофилакт): Τῆς βασιλείσης ἐννόημα Μαρίας / ψυχῆς ἀληθῶς ἔργον εὐγενεστάτης / ὁ δὲ τρυγῆσας τοὺς μελιρρύτους λόγους / Θεοφύλακτος ποικενάρχης Βουλγάρων („Василиси Марији припада замисао – / дело уистину најплеменитије душе – / а онај који сабра ове медоточне беседе / јесте Теофилакт, архипастир Бугара“). Уп. Н. Hunger – О. Kresten, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, Teil 3/1: *Codices theologici 1–100*, Wien 1976, 165.

посведочи своје административне способности на некој иоле одговорној позицији у управном апарату. У сваком случају, чини се да о василевсовим мотивима не би требало судити поједностављено и једнострано.

Откако је рођењем Јована Комнина престала потреба за услугама дворског учитеља младог Константина, Теофилакт је разрешен службе која је, без сумње, потхрањивала његове наде у озбиљнију дворску каријеру, можда и улогу налик Пселовој на двору Дука.⁵⁹ Још један нови Псел – ма колико умеренији и уздржанији, мање одважан и предузимљив од свога узора – без сумње није било неко кога би Алексије могао пожелети на обновљеном комнинском двору. Старе везе с Дукама, доиста, нису биле најбоља препорука у условима нове прерасподеле власти, па би, тако, панегирик упућен Алексију, само три и по месеца по рођењу Јована Комнина, ваљало сагледати и у светлу ауторове потребе да отклони и најмању сумњу у погледу лојалности комнинском двору.

Мудри владар, свестан чињенице да његова аутократија још није стала на чврсте ноге, Алексије неће „услишити“ беседникову молбу да свога порфирородног сина сместа уздигне за равноправног савладара – „допуштајући“, ипак, дворском панегиричару да буде први који ће огласити једну нову, ревидирану агенду комнинске династичке политике.⁶⁰

⁵⁹ Према мудрому педагошком савету из *Беседе Константину Дуки*, добар василевс „позваће у свој двор сваког оштроумнијег од себе, и извући ће из буцака многе од оних који у пола гласа придикују дечурлији“ (πάντα τὸν ἑαυτοῦ συνετώτερον εἰσκαλέσει πρὸς τὰ βασίλεια καὶ πολλοὺς ἐκ τῆς γωνίας ἀνασπάσει πρὸς τὰ μεράκια ψιθυρίζοντας, Gautier, *Théophylacte I*, ог. 4, р. 203.27–29; један од ових изванредних људи био би, дакако, и сам беседник, чији су таленти – све док нису достојно искоришћени на царском двору – чамили запретени у сеновитом углу школске учионице; уп. сличну слику код Платона, *Gorg.* 485d–e, и Темистија, ог. 22, 265b (ed. W. Dindorf, Leipzig 1832), р. 324.7; уп. К. Praechter, *Antike Quellen des Theophylaktos von Bulgarien*, BZ 1 (1892) 409). „То су, дакле, они пријатељи којима ће [василевс] поверити управу над градовима, разуме се, тек кад се осведочи да ће они ваљано управљати њима“ (Τούτους μέντοι τοὺς φίλους ἐπιστήσει ταῖς τῶν πόλεων διοικήσεσι, πάντως πειρᾶν [sic] λαβῶν αὐτῶν ὅτι καλῶς ἐπιστήσονται, Gautier, нав. дело, 203.30–32). Алексије ће имати довољно слуха за овај потоњи савет!

⁶⁰ Јован Комнин је крунисан за очевог савладара негде између 1. септембра и 15. новембра 1092. (највероватније 1. или 13. септембра, на свој рођендан), дакле читавих пет година по доласку на свет; *termini post* и *ante quem* утврђени су на основу докумената у *Regii Neapolitani Archivi, Monumenta edita ac illustrata V*, Neapoli 1857, посебно 146 по. 457 (15. новембар) и 174 по. 467 (1. септембар), уп. Василевскиј, *Теофилактъ*, 313; Βαρζός, *Γενεαλογία*, 204 (аутор се одлучује за 1. септембар, почетак службене године). Нема сумње да је Јованово крунисање било припремљено низом важних војно-политичких успеха, који су дефинитивно учврстили Алексијеву репутацију богомданог спаситеља ромејске државе – ово посебно важи за његов тријумф над Печенезима 29. априла 1091, као и за поновно освајање малоазијског приобаља, заједно са великим острвима, које су извели Јован Дука и Константин Даласин 1092/93. године, в. P. Gautier, *Défection et soumission de la Crète sous Alexis Ier Comnène*, REB 35 (1977) 215–227; P. Frankopan, *Challenges to Imperial Authority in Byzantium: Revolts on Crete and Cyprus at the End of the 11th Century*, Byz. 74 (2004) 400–401. Оснивање комнинске династије подстакло је, међутим, цео низ завера у наредним годинама. Најозбиљнија је била она Нићифора Диогена из 1094, посебно деликатна због прећутне уплетености бивше василисе и њеног сина, *Alexias*, IX 8, 2, р. 275; Chalandon, *Alexis Comnène*, 150; B. Leib, *Un basileus ignoré: Constantin Doukas (v.*

Василевс ће, у сваком случају, знати како да се своме колебљивом поданику на најбољи начин одужи за драгоцену интелектуалну услугу. Алексије Комнин је боље но ико други разумео да значајни таленти његовог дворанина заслужују да буду искоришћени за много озбиљније сврхе него што је састављање пригодних декламација у корист ове или оне дворске клике, или интелектуално менторство над разбаштињеним претендентима на престо.

Царско ударје ће уследити убрзо потом. Достојно дипломатске вештине Алексија Комнина, оно се може схватити и као брижљиво одмерена мешавина признања и опомене – царска понуда коју је, у сваком случају, било немогуће одбити. Управа над Охридском архиепископијом захтевала је, због њеног посебног историјског и стратешког значаја, далеко виши степен одговорности него било која друга црквена област у царству онога доба.⁶¹ Само су Охридска и Кипарска архиепископија уживале аутокефалност, стојећи под непосредном јурисдикцијом василевса, што је њихов положај чинило изузетним и привилегованим.⁶² Суочен са двосмисленом почашћу – часним прогонством, како ју је уистину доживео – Теофилакт се окреће утицајним пријатељима, угледним адресатима својих првих „ex Ponto“ посланица, испуњених дубоким болом и разочарањем „варварском“ средином која га је дочекала, молећи их – „са необичном наивношћу“, као што примећује Пол Готје⁶³ – да на сваки начин посредују око његовог повратка у Царицу градова.⁶⁴ Све ове молбе остаће, разуме се, неуслишене.

У годинама које ће уследити, танани интелектуалац и дворски човек доживеће постепену трансформацију у практичног црквеног делатника и „теренског радника“ спремног да своје таленте подреди конкретним потребама пастирске управе.⁶⁵ Нашавши се у одговорној улози водећег мисионара византијског духовног комонвелта на просторима централног Балкана – улози која је обележила године његове пуне интелектуалне и људске зрелости – охридски архиепископ испољиће ону одлучност и бескомпромисност које су донекле недостајале његовим млађим годинама.

1074–1094), BSI 17 (1956) 356–359; исти, *Complots à Byzance contre Alexis Ier Comnène*, BSI 23 (1962) 256; Mullett, *Disgrace*, 205–206; P. Frankopan, *Challenges to Imperial Authority in the Reign of Alexios I Komnenos: the Conspiracy of Nikephoros Diogenes*, BSI 64 (2006) 259.

⁶¹ Angold, *Church and Society*, 160.

⁶² Нав. дело, 158, 168, 174, 519.

⁶³ Gautier, *Théophylacte I*, 28.

⁶⁴ Gautier, *Théophylacte II*, nos. 5, 6 и 7. Малетова оправдано упозорава да је општи тон трију писама насталих у време ступања на архиепископску столицу одређен колико искреним осећањима, толико и жанровско-стилским обзирима, што је типична црта коју никад не би требало губити из вида при анализи високо стилизованих производа епистоларног жанра и његових поджанрова у византијској књижевности: „Из њих [првих трију писама] ништа се не може дознати о стварним приликама у Охриду, или о Теофилаковим стварним реакцијама на оно на шта је тамо наишао; његове реакције формиране су још пре него што је дошао у Охрид, а јасна је и његова потреба да свом меродавном суду прида неопозиви карактер“ (*Theophylact*, 146).

⁶⁵ Angold, *Church and Society*, 160 и даље.

Иако махом теоријски настројен, окренут филолошким студијама и једном донекле књишки перципираном свету класичне старине – трајној утеси усред словенске варварије – Теофилакт Охридски напоследку ипак успева да помири своје најинтимније интелектуалне склоности са јавним интересом и „државном разлогом“, стављајући своје таленте и знања у службу једног широко осмишљеног државног програма културне и верске обнове.

Darko Todorović

(University in Belgrade, Faculty of philosophy)

THEOPHYLACT OF OHRID, COURT PANEGYRICIST AND CHURCH MINISTER

The last decade of the 11th century marked a new stage in the life of the reformed archdiocese of Ohrid. In the figure of Theophylact of Ohrid (c. 1050–after 1107, or after 1126), this sensitive area of incessant military and ideological crisis acquired one of the most energetic champions of the state and church policy of Byzantium. Finding himself in a new environment with a long and deeply rooted tradition of native spirituality, the City's intellectual will be able to reconcile his cultural elitism with the practical duties of a church administrator and field worker devotedly protecting his "barbaric" parishioners.

The paper specifically illuminates the first, secular stage of Theophylact's career, linked to his engagement in the school of rhetoric, as well as his active involvement in the newly established Komnenian court. Initially a protégé of the most prominent representatives of the royal family of Dukai, a court panegyrist and teacher of the would-be Doukas heir to the throne, Theophylact will eventually win a new patron in the person of Emperor Alexios I Komnenos (1081–1118). This will be the turning point in Theophylact's career, when the clerk of the court became a high dignitary of the church (c. 1090/91).